

УДК947.1;973(575.2) (043.3)

Ч.Б.Тобакалов – к.и.н., доцент ОшТУ
Ch.B.Tobakalov – c.h.s., associate prof. OshTU

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНДИК ТАРЫХЫНА

Бул макала Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 75-жылдык тарыхына карата жазылган. Ошол жылдар аралыгында парламенттин кыскача тарыхы камтылды. Макалада парламентаризм жана демократия түшүнүктөрү берилди

Негизги сөздөр: Жогорку Кеңеш, парламенттин тарыхы, демократия, мыйзам, депутаттар.

THE HISTORY OF THE KYRGYZ PARLIAMENT

This article was written for the 75-year history of the Parliament of the Kyrgyz Republic. A brief history of Parliament in the period covered. Parliamentarianism and democracy are given in the article

Key words: parliament, the parliament in the history of democracy, law, and parliament.

Кыргыз парламентинин өз алдынча институт катары калыптана баштаганына жетимиш жылдан бир аз ашыкмезгил болду. Бул тарых үчүн аз гана убакыт. Дегеле, «Демократия» жана «Парламентаризм» деген түшүнүктөр капысынан жана жөн гана жерден пайда болгон эмес, бул көрүнүштөр адамдын аң-сезиминин өнүгүүсү менен негизделет. Байыртан эле кыргыз элинин коомдук түзүлүшүнүн кыртышында элдик демократия менен парламентаризм белгилери болуп келген. Демократиялуулуктун мааниси, баарыдан мурда, алдыдагы ар бир орчундуумаселеге карата коомчулук өкүлдөрүнүн ар кандай көз-караштагы мамилесинен көрүнөт. Ал эми, азчылыктын укугун чектебеген, көпчүлүктүн чын эрки менен мыйзамдуу түрдө калыс чечимге келүү – демократиянын эң башкы таянычы болгон парламентаризмдин негизги белгиси болуп эсептелет.

Азыркы учурда «Парламенттин мекени» - деп жер шаарынын Европа өлкөлөрү эсептелинип келсе, элдик демократиянын жана парламентаризмдин белгилери азыркы заманга чейин эле, кыргыз элинин коомдук түзүлүшүндө орун алып келгени тарых булактарынан баарыбызга маалым. Мындай көрүнүштөргө мисал катары тарыхта далилденгендей байыркы мезгилден бери эле көчмөн кыргыз элинин кан-жанына сиңип калган, «Аксакалдар кеңеши», «Элдик жыйын» жана «Курултай» түрүндө коомдогу жана уруу ичиндеги пайда болуп иштеп келген, элдин көйгөйлүү маселелери чечилип жана ушул түзүлүштөр аркылуу ишке ашырылып келген. Ушундай көрүнүштөн улам кыргыз элинде элдик демократиянын негиздери эбак эле орун алып келген деген бүтүмгө келгенибиз бекеринен эместир. Ошол себептен азыркы учурда да «курултай», «элдик жыйын» жана «аксакалдар кеңеши» элдик башкаруудагы кыргыз элинин салты катары сакталып келет жана коомубузда өтө чоң мааниге ээ, башкача айтканда бул салттарды мыйзамдаштыруу бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири болуп эсептелет.

Бийлик бутагы катары өз алдынча бөлүнүүдөгү парламенттин башкы максаты – кыргыз коомчулугунун эзелтеден келе жаткан демократиялуу каада-салты, эбак эле электен өтүп калган эл аралык алдыңкы тажрыйбаларга таянуу менен, келечекте мыйзам чыгаруу бийлигин калыптандыруу керек. Себеби бүгүнкү күндө мыйзамдар кабыл алынган менен практикада иш жүзүнө ашпай келүүдө. Ошондон улам, өлкөнүн турмушунда мамлекеттик бийликтин бир бутагы катары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин да өз салымы, *Известия ОшТУ, 2014 №1*

өз орду бар. Мыйзам чыгарып, анын аткарылышын көзөмөлгө алуу жана эл атынан өкүлчүлүк кылуупарламенттин башкы милдети. Салттуу парламенттин түптөлүү мекени Европа болуп эсептелгендигине карабастан, элдин өкүлчүлүк органы алгачкы коомдук түзүлүштүн тушунда эле жашап туруу менен, алгачкы коом адамдары өз өкүлдөрүнөн турган аксакалдар кеңеши, элдик жыйын, курултай түрүндө жалпы коомчулуктун, өз уруусунун же уругунун негизги маселелерин чечип келишкен.

Мына ошол байыртадан башат алган парламентаризмдин өнүгүшү Греция менен Римде уланып, тарыхый, экономикалык, социалдык жана маданий шарттарга байланыштуу дүйнөлүк тарыхта алгачкы ирет монархиянын ордуна жаңы мамлекеттик түзүлүш – республика пайда болгон. Ошентип, байыркы Греция менен Римде элдик жыйындардын ролу өтө жогору болгон. Алар өзүнө баш ийип, өзүнүн алдында жоопкерчиликтүү болгон аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот органдарын түзүшкөн. Афинада Беш жүздүктүн кеңеши, ал эми Рим республикасында Сенат мыйзам чыгаруу органынын милдетин аткарып, кийинчерээк саясий майдандан сүрүп чыгарылган. XIII кылымда парламент идеясы Англияда кайрадан жаралуу менен, анын классикалык формасы түзүлүп отурат.

Ушул тапта өз парламенти болбогон бир дагы өлкө жок. Бирок, айрым бир өлкөлөрдө ал өзүнүн түзүлүшү, ыйгарым укуктары же аталышы жагынан классикалык үлгүдөгү парламенттерден кыйла айырмаланып тургандыгына карабастан, аткаруучу иш-милдеттери негизинен бир-бирине окшош эле. Парламент конституциялык түзүлүштүн негизги таянычы болуп саналат. Өткөн тарыхыбызга кайрыла турган болсок, дүйнөнүн башка элдери сыяктуу эле кыргыз коомчулугунда да парламентаризм башаттары байыртан эле жашап, курултайлар менен элдик жыйындар чоң мааниге ээ болуп келген. Мунун баары курултай байыркы кыргыз элинин турмушунда коомдук жана согуштук демократиянын түзүлүштөрү катары кызмат өтөгөндүгүн тастыктап турат. Ошондуктан, “Курултай”, “Элдик жыйын”. “Аксакалдар кеңеши” сыңдуу түшүнүктөр элдик башкаруунун негизи катары анын каада-салтында азыркы мезгилге чейин сакталып келет.

Түрк элдеринин түпкү теги – байыркы «төбөсү бийик калпакчан көчмөн сактар» азыркы Борбордук Азия аймагында жашаган. Андан кийин көчмөн түрк уруулар бирикмеси – хуннулар өз жайытын Европага чейин кеңейтип, тарыхта «гунндар» деген ат менен калган. Анын курамына кирген кыргыздар тууралуу алгачкы маалымат (б.з.ч. 201-жылга таандык) байыркы кытай булагында («Ган-Шу»–Ган сөөлөтүнүн баянында) айтылат. Окумуштуулардын пикирине караганда, бул мезгилдеги уруулар бирикмесинде көчмөн духка таянган аскердик демократия катары өкүм сүргөн. Ал эми IX-X кылымдарда кыргыздар ордосу Эне-Сай дарыясынын жана Миң-Суу өрөөнүнүн чөлкөмүндө күчтүү кагандыкты түзгөн. Аны улуу орус окумуштуусу Бартольд «Улуу кыргыз державасы» деп атаган. Бул мезгилде уруу башчыларынан турган Аксакалдар кеңеши каган алдындагы кеп-кеңеш берүүчү органдын милдетин аткарган.

Кыргыздардын Россия курамына кириши менен, орус мыйзамдары киргизилип, калк арасында таркатыла баштады, жаңы административдик-аймактык бөлүнүү орнотулду. Бирок, Падышалык Россия 1906-жылы өзүнүн алгачкы парламенти болгон Мамлекеттик Думаны түзүп, колониялык аймактардагы элдерди мамлекеттик башкарууга азыноолак тартууга аракет кылганы менен, кыргыздар ал мезгилдеги парламент ишине аралашып, ар кандай мамлекеттик маанидеги чечимдерди кабыл алууга түздөн-түз катыша алган жок. Тек, алгач ирет Мамлекеттик Думанын IV чакырылышына өз өкүлүн – Кыдыр-аке Байсары уулун депутат кылып шайлоо менен гана чектелип калган.

Октябрь революциясынан кийин, парламенттин милдетин мамлекеттик бийликтин курамында жумушчу-дыйкандар депутаттарынын кеңеши аткара баштады. Адегенде 1924-жылдын 21-октябрында Кыргыз Автономиялуу облусунун баардык бийлик бутактарынын милдетин аралаш аткарган Революциялык комитет (Ревком) түзүлүп, анын башында Иманалы Айдарбеков турду. Ал эми Борбордук аткаруу комитети (БАК) 1925-жылдын 27-мартында түзүлүп, анын төрагалыгына Абдыкадыр Орозбеков шайланган. 1936-жылы Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы статусуна ээ болгон кыргыз парламентинин

милдетин, 1937-жылы кабыл алынган Конституцияга ылайык, 1938-жылдын 18-июлунан тарта иштей баштаган тикелей шайланган бир палаталуу Кыргыз ССР Жогорку Совети 1994-жылга чейин өз милдетин аткарып келди. Эл эсинде «Легендарлуу парламент» деген ат менен калган Кыргыз ССР Жогорку Советинин акыркы 12 чакырылышы 1990-жылы шайланган. Ал кийин «Жогорку Кеңеш» деген аталыш менен иштей баштады. Парламент курамы тикелей шайланган 350 депутаттан турган. Жогорку Совет же Жогорку Кеңеш жыйындары жылына эки жолудан кем эмес өткөрүлүп турган сессиялык негизде иштеген. Сессиялар аралыгында анын иш милдетин Жогорку Советтин Президиуму аткара турган. СССРдин кулашы менен кошо мамлекеттин эски саясий түзүлүшү да кыйрады. КПСС жоюлуп, өлкөбүздөгү жогорку бийлик Жогорку Советтин колуна өттү. Ошентип, Кыргызстан эгемен мамлекет куруу багытына түшүү менен, көзкарандысыздыктын алгачкы кадамдарын парламенттик башкаруу формасында иштей баштады. Мына ошол өткөөл мезгил аралыгында буйрукчул бийликтин кулашына кыйла кызмат өтөгөн «Легендарлуу парламенттин» тушунда эгемен Кыргызстандын көз карандысыздыгынын жана анын демократиялык түзүлүшүнүн саясий, укуктук жана экономикалык негиздерин түзгөн бир катар орчундуу укук ченемдик актылары кабыл алынды.

«Легендарлуу парламент» тарабынан “Эгемендик жөнүндө декларация” (1991-жыл), “Көзкарандысыздык жөнүндө декларация” (1991-жыл) кабыл алынды, Кыргызстандын тунгуч президенти шайланды (1991-жыл), ошондой эле эгемендүү Кыргыз Республикасынын алгачкы Конституциясы кабыл алынды (1993-жыл). Андан сырткары, өлкөнүн улуттук Желеги, Герб, Гимн бекитилди жана анын улуттук акчасы – сом киргизилди. Бир сөз менен айтканда, бараандуу иштерди аркалап, байымдуу жыйынтыктарга жетише алды. Тилекке каршы, мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы айыгышкан тирешүүлөр «Легендарлуу парламенттин» мөөнөтүнөн мурда таркатылышына алып келди. КР Конституциясына ылайык, 1995–2000-жылдар аралыгында Кыргызстанда курамы бир мандаттуу, мажоритардык тутумунун негизинде шайланган депутаттардан турган эки палаталуу – Мыйзам чыгаруу жыйынынан жана Эл өкүлдөр жыйынынан турган Жогорку Кеңештин алгачкы чакырылышы иштеп турду. Жогорку Кеңештин курамдык саны 105 депутаттан туруп, алардын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 5 жылга белгиленген. Туруктуу жана кесипкөйлүк негизде иштеген Мыйзам чыгаруу жыйынынын курамына 35 депутат кирген. Ал эми сессиялык негизде иш жүргүзгөн Эл өкүлдөр жыйынынын курамы 70 депутаттан турган. Эки палатанын тең депутаттары жалпыга бирдей шайлоо укуктарынын негизинде шайланып, бирдей укуктарга ээ болгон эле. Эки палаталуу кыргыз парламентинин дүйнөнүн башка парламенттеринен айырмасы да мына ушунда турат.

2000–2005-жылдар аралыгында Кыргызстанда парламенттин экинчи чакырылышы иш жүргүздү. Анын курамы да 105 депутаттан турган. 1998-жылдагы үчүнчү конституциялык реформалардын жүрүшүндө өлкөдөгү шайлоо тутуму өзгөртүлдү, ошондой эле Жогорку Кеңеш палаталарынын сандык курамы да кайра каралган. Эми Мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутаттан туруп анын ичинен 15 депутаты партиялык тизме боюнча шайланган болчу. Эл өкүлдөр жыйыны болсо 45 депутаттан турган.

Ал эми 2003-жылы өлкөдө кайрадан конституциялык реформа жүргүзүлүп, 2005-жылдан тарта кайрадан бир палаталуу парламенттин түзүлө тургандыгы белгиленген. Ошентип, 2007-жылдын октябрына чейин үчүнчү чакырылыштагы парламент иштеди. 2007-жылдын 21-декабрында өткөн шайлоонун жыйынтыгында өлкө тарыхында алгачкы жолу толугу менен үч саясий партиянын: «Ак Жол» элдик партиясынан 71 өкүлүнөн, «Кыргызстан Социал-демократиялык партиясынан 11 өкүлүнөн жана Кыргызстан коммунисттеринин партиясынан 8 өкүлүнөн турган IV чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши шайланып келип, өзүнүн ыйгарым укугун аткарууга киришкен эле. Бул дагы кыргыз парламентинин тарыхый таржымалында өз ордун табар орчун окуялардын бири болуп калды. Кийинчерек, 5 – май 1993-жылкы Конституциябыз боюнча, Жогорку Кеңеш бир палаталуу болгон жана Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары

абдан чоң болгон. Эң негизгиси болуп Жогорку Кенеште көзөмөлдөө функциясы бар эле. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасы парламенттик башкаруу системасында жашап жатабыз деп белгиленгени менен президенттик бийлик үстөмдүк кылып жаткандыгы белгилүү. Азыркы учурдагы биздин бийликтеги атуулдарыбыз «парламенттик башкарууну түзөбүз» - деп аракет кылып жаткан иштери ушул Конституция боюнча эбак эле ишке ашмак.

Адабияттар:

1. Вечерний Бишкек газетасы, 20-ноябрь 2009-ж. № 220
2. Курманов З., Джакупова Г., Парламентаризм в Кыргызстане: первый опыт. – Бишкек, 1998. – 200 с.
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993-жыл
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Бишкек, 2010.
5. Парламенттик демократия симпозиуму 18-20 март, Бишкек, 2011.
6. Парламенттик демократия симпозиуму 18-20 март. Бишкек 2011ж, 146
7. Урманбетова Ж. Парламентская демократия В Кыргызстане: за и против.- Парламенттик демократия симпозиуму 18-20 март. Бишкек 2011ж, 146
8. Философия парламентаризма
9. Вечерний Бишкек газетасы, 20-ноябрь 2009-ж. № 220
10. Курманов З., Джакупова Г., Парламентаризм в Кыргызстане: первый опыт. – Бишкек, 1998. – 200 с.